

A magyar humán hírszerzés átnyergelése a (mostoha)testvéri technikára

Szakszolgálat Magyarországon, avagy tanulmányok a hírszerzés és titkos adatgyűjtés világából, 1785–2011. (Szerkesztette: Csóka Ferenc. Budapest, Nemzetbiztonsági Szakszolgálat. 2012.)

Három híján ötszáz oldal. 28 szerző közül négyen dupláztak, így összesen 32 írás tölti meg a vaskos kötetet. A kötött tematika körülhatárolja az egyes tanulmányok vizsgálati horizontját, miközben a kötet egésze azt példázza, hogy mennyi parafrázis kínálkozik egyugyanazon vezérmotívumra. Gyerekkorunkban sokan szájtátva bámultuk Eötvös Pepi furfangos, „van másik” produkcióit a városligeti Nagycirkuszban. Noha az ottani csínytevéseket elhíresülése – a nyilvánosság – éllette, az államilag üzemben tartott fürkészetcirkusz elsődleges jellemzője éppen az volt és maradt, hogy a „nagyérdemű” ne vegye észre: vele is „ugyanaz másképp” történik korról korra. Hol sikeresebb a szemfényvesztés, hol meg kevésbé, de a szándék mindenkoron az, hogy a közönség csak a színpadképet lássa, s lehetőleg eszébe se jusson: az igazán lényeges dolgok – akár az őt közvetlenül érintőek is – a kulisszák mögött történnek, ott dőlnek el. Úgy, ahogy Antoine de Saint-Exupéry írja *A kis herceg*ben: a lényeg sohasem látható. (Tartalmi és nem szó szerinti idézet.) Nos, a kötet szerzői arra vállalkoztak, hogy legalább utólag felderítsék: mi is zajlott kétszáz éve vagy éppen fél évszázaddal ezelőtt a kulisszák mögött, s miként változott a világ közben annyit, hogy a hírszerzést/elhárítást – egy ideje – már erre létesített külön „iparág”, szakszolgálat kell segítse az információgyűjtésben. Ezt érzékeltetik az egyes tanulmányok címeinek visszatérő hívószavai: az időrendben napjainkhoz közeledve lesz dominánssá a „szakszolgálat” ötszöri előfordulása, beelőzve az államszocializmus időszakából való, sejtelmes „operatív technika” (4 előfordulás), illetve olyan, korábról ismerhető fogalmak gyakoriságát, mint a besúgók – régiesen konfidensek – és azok hálózata, lehallgatás, postai, avagy levéllenőrzés (3).

Az egyes tanulmányok kulcsfogalmainak a tartalomjegyzékből is kiderülő előfordulás-ritmikáját – amint az a kötet előszavából kiderül – a jelenleg funkcionáló Nemzetbiztonsági Szakszolgálat életre hívásának 15. évfordulója adta. Rögtön hozzátehetjük viszont, hogy a jubileumi indíttatást alighanem egy addicionális mozzanat is elősegítette. Nevezetesen az, hogy az elmúlt évtizedben igencsak nekilendült a titkosszolgálatok történetének kutatása. A múlt század második felében regnáló „nagy átkos” elmúlása – Magyarország esetében nyugodtan mondhatjuk: „csendes kimúlása” – és a vonatkozó titkosrendőrségi iratözön (maradékának) hozzáférhetővé válása okán ez akár kézenfekvőnek is tekinthető. Ezzel egyidejűleg tűnik úgy, mintha e tematikának a közelmúltra vonatkozó – sok műfajú s esetenként közéleti konfliktuspotenciált indukáló – feldolgozása, visszamenőlegesen, korábbi korszakokra vonatkozóan is látványosan megpezsdült volna. Az elmúlt év júniusában egy szombathelyi konferencia az írott forrásokon alapuló történelem kezdetéig visszanyúlva pásztázta a hírszerzés régebbi históriáját,¹ ez a mostani kötet az utóbbi kétszáz év magyarhoni alakulását tekinti át a fürkészés nyomvonalára mentén. A *longue durée* áttekintések egyfelől megerősítik: a szponkodás ősi mesterségének humán vonulata, emberi-állami főszabályai tekintetében „nincs új a nap alatt”, másfelől megcsillantják, hogy mi az, ami mégiscsak más. Változásról elsősorban a műszaki-technológiai modernizáció tárgykör-specifikus hasznosítása tekintetében lehet beszélni, ahol viszont valóban érdemleges az innováció.

Az alábbiakban e két vonulat mentén követem a dolgozatok mondandóját, úgy, hogy a történetiség domborodjon ki. Annál is inkább, mivel az elmúlt évtizedek „élő” high-tech fejlesztéseihez képest egyelőre még az előző generációs operatív technika sokasága is csak „fekete lyukként”, illetve „sötét kisbolygóként” jelenik meg a kötet

lapjain: tudjuk, hogy ott volt/van valami, de azok rendre csak kódolt objektumokként említődnek: úgy tűnik, hogy lomtárba kerülésük ellenére sem patinásodtak még befejezett múlttá, történelemmé.

Nincs új a nap alatt abban a tekintetben, hogy Napóleon korában éppúgy megfigyelték az ország első közjogi méltóságát, József nádor főherceget (Soós István tanulmánya), mint majdnem kétszáz évvel később az ún. „demokratikus átmenet” miniszterelnökét, Németh Miklóst. (Ez utóbbi csak áttételesen derül ki a munkából – Takács Tibor írása – ezért erre később még visszatérek.) S az sem új, hogy amiképpen József nádort testvérbátyja, I. Ferenc császár tartotta szemmel, a miniszterelnököt – ha jól azonosítható az intézkedés – kebelbéli párttársa és politikai bizottsági felettese, Grósz Károly.

Nincs új a nap alatt a társdalom titkosszolgálati behálózottsága, „lefedettsége” tekintetében vallott közvélekedést szondázva. A reformkorban és a szabadságharc leverését követő neoabszolutizmus idején éppúgy azt tartották, hogy „minden faluban van egy titkosrendőr”, a mögöttünk hagyott században meg ezt überelte a közhiedelem: „még hogy egy?!...” A 19. századot illetően a szerzők (Pajkossy Gábor és Deák Ágnes) cáfolnak: forrásaik alapján a kortársi vélelem tizede sem igazolható. A huszadik század második felére vonatkozóan viszont „osztó igazság” rögzíthető: a Rákosi-korszakban – mechanikusan visszaosztva – minden településre jutott vagy tíz, ez azonban nem mutatható ki a sokkal részletesebben „dokumentált” Kádár-korra vonatkozóan. A kötetben – mert nem volt feladat – nem tematizált politikai és társadalomszervezési jellemzőkre vezethető vissza, hogy a tovább örökítődött vélelemhez képest idővel számottevő mértékben redukálódott „az egy falura eső” besúgók száma.

Nincs új a nap alatt az államszocializmus évtizedeire vonatkozóan rendszertipikusnak ismert NOIJ – Napi Operatív Információs Jelentések – tekintetében sem. (Műfaját tekintve nem csupán az 1979-től – újra – rendszeresítetteket sorolom ide, hanem Péter Gábor ötvenes évekbeli napi írásos referádáit is.) Ehhez képest olvashatjuk a kötetben azt, hogy e titkosszolgálati „gyorsjelentés” elődjét Informationsprotokoll címen már 1837-től rendszeresítette a bécsi Polizeihofstelle, majd Metternich kancellártól „eltanulva” éppúgy igényt tartott rá később Szemere Bertalan miniszterelnök, amiképpen a k. u. k. külügyminiszterré lett Andrassy Gyula gróf is. Csak egy szuszra kell végigolvasni öt szakmai megbecsülést szerzett historikus – Pajkossy Gábor, Hermann Róbert, Urbán Aladár, Deák Ágnes és Ress Imre – tanulmányait.

De még nem értünk a majdhogynem természeti törvényszerűségként kortalan titkosszolgálati karakterisztikák végére. Ugyancsak a Kádár-kori magyar belső elhárítás ügyrendjéből ismert, hogy párttagoknak az ügynökhálózatba történő beszerzése – főszabályként – tilalmas volt, de ez a gyakorlatban rendre másként alakult. Erre vonatkozóan olvashatjuk Deák Ágnes már említett tanulmányában, hogy évszázaddal korábban Johann Kempen bécsi rendőrmiszter ugyan elvi éllel képviselte, miszerint „állami hivatalnokok alkalmazása informátori teendőkre – a hivatalnoki tekintéllyel és méltósággal össze nem férő volta miatt – nemkívánatos, az alárendelt rendőrigazgatók azonban nem mindig tartották tiszteletben ezt a tiltást”. Kempen báró leginkább arról híresült el a magyar sajtótörténetben, hogy a szabadságharc leverése utáni megtorlás idején nála instanciázó magyar zszurnaliszták deputációjával közölte: „Önök a cenzúra kegyét [sic!] eljátszották.” Most már az is tudható, hogy ő volt az, aki a belső elhárítási teendőket – a szerző vitriolos fogalmazását követve – „demokratizálta”: az arisztokrácián és az egyéb úri osztályokba sorolhatókon túl a módszeres rendőrségi vizslatást a városi szegénynegyedekre is kiterjesztette.

E láncolat zárásaként: az sem új találmány – csak a magyar (és a lengyel) történelemben visszatérően kapott kiemelt szerepet –, hogy az emigráció lett a külhoni felderítés megkülönböztetett célterülete. S azt sem érdektelen megemlíteni, hogy a titkosszolgálati munkában a mindenféle formális beszerzés nélküli ún. „társadalmi kapcsolat” intenzív hasznosítása korántsem államszocialista rendszerspecifikum, hanem évszázadokra visszatekintő tradíció. Félreértés ne essék: a refrénszerű, nincs új a nap alatt kitételek egymásutánja nem az eddig érintett dolgozatok mineműségére vonatkozik. Azok oly módon szolgálnak érdemleges nívóval a 19. század kormányzati ármánykodásairól – részben más államokkal szemben, részben „saját” uralt társadalmuk

árgus szemmel tartásáról –, hogy a sub rosa esetleírások szervesen illeszkednek az adott korszak köztörténetébe is. Az olvasóban a spionázs módozatainak – esetenként napjainkig visszaköszönő – megrögzöttsége kelt déjá vu-érzetet. (A *tradition* – éneklí a tejesember a *Hegedűs a háztetőn*-ben.)

*

Ha a szakszolgálatra kívánunk fókuszálni, akkor valóban ugrásszerű a differencia a korábbi évszázadok, illetve a csak nemrég magunk mögött tudott 20. század között. Itt adekvát az a minősítés, amelyet a technikatörténészek szoktak használni a gőzgép, illetve a vasparipa megjelenése kapcsán, a kerék és kocs (valamint a vitorlás hajó) több évezrede ismert használatához képest: forradalmasította az utazást-szállítást. Esetünkben a valóban forradalmi újításokat az elektromosságra épülő új berendezések sokasága kínálta, illetve követelte meg a titkosszolgálatok működési területein is. A táviró, a telefon, a rádiózás lényegében egy emberöltő alatt hívta életre a múlt évszázad elején a hírközlés és az információszerzés új szolgálati ágát, szervezetében, intézményi tagolásában is mindinkább módosítva a titkosszolgálati tevékenységet. Ennek szakterületi professzionalizálódásával – például a hagyományos írás-titkosírás elektronikus jellé és rejtjelezéssé transzformálódásával – az intézményi struktúra(k)ba történő beillesztésével, illetve a tevékenység jogszabályi környezetének megteremtésével, valamint ennek időbeli változásával több tanulmány is foglalkozik. Bikki István, Fülöp Tibor, Máté Béla, Müller Rolf, Urbán Attila és Takács Tibor idézi fel ennek egy-egy metszetét.

Ezek közül egy államszocializmus kori jellegzetességre Müller Rolf utal, midőn leírja, hogy az ÁVH-n belül az egyes osztályok, részlegek között is eszementen megkövetelt titoktartás jóvoltából a túlképzettséggel – egyáltalán bármifajta funkcionális előképzettséggel – alig vádolható nyomozók azért sem kooperáltak, vagy kértek műveleti támogatást a rádióelhárítós kollégáiktól, mert azt se tudták, hogy nekik a cég égisze alatt ilyen is rendelkezésre áll.

Időnként ismétlődéseket – emiatt alighanem szerkesztői homlokráncolást is – okozva, több tanulmányból rekonstruálható az a jellegzetesség, hogy az „internacionalizmus” és a „szocialista testvériség” unásig való nyilvános szajkózása ellenére csak az ötvenes évek derekától, lényegében a Varsói Szerződés létrejöttétől datálható a kommunista titkosszolgálatok közötti (bilaterális) kapcsolattartás rendszeressé tétele. Ezek jószerivel csak a hatvanas évek első harmadától lényegültek át – a szovjetek által koordináltan – tényleges multilaterális „csapatmunkává”. A korábról megöröklött saját fejlesztésű magyar operatív technika mellett a világháború után leginkább a csehszlovák relációból beszerzett eszközökről történik futó említés. Csak a hatvanas évek közepétől jelennek meg nagyobb arányban a szovjet hírszerzési/elhárítási eszközök. A politikai penetrációhoz képest számottevő fáziskésés alighanem összefüggött azzal, amit egy olyan szovjet licencű szobalehallgató készülékről olvashatunk – az ötvenes évek közepéről –, melynek mikrofon része akdatáskányi volt, az asztalnyi méretű rögzítő blokk súlya pedig egy cementeszsákéval vetekedett (Bikki István írása). Más összefüggésben – részletezés nélkül – az is felsejlik, hogy az intenzívebb szovjet kooperáció megkésettségében a rendszert összeomlasztó 1956-os forradalom is számottevően közrejátszott.

Nagyon mértéktartóak voltak a kollégák, midőn a T(alálkozási)-lakásokról írva messzire kerültek, hogy említést tegyenek azok légyottokra való alkalmankénti hasznosításáról, s a szolgálati turpisságok közül egyedül azt említették meg, hogy a fedett műveletek során szükséges gépjárművekhez konspiratív úton beszerzett vezetői igazolványt néhányan arra használták, hogy a kötelező gépjárművezetői vizsgát mellőzve jussanak jogosítványhoz (Müller Rolf tanulmánya).

Azt, hogy a belső hírszerzésben növekvő szerep jutott az operatív technikának, egy, a rendszerösszeomlás előtti évtizedről közölt adatsor illusztrálja. 1979–1988 között az ügynököktől, társadalmi kapcsolatoktól, SZT-tisztektől származó fülesek részesedése számottevően visszaesett, miközben duplájára nőtt azon információk aránya, melyekre operatív technika révén tettek szert (Urbán Attila tanulmánya). Az más kérdés, hogy

ugyanebben az évtizedben a telekommunikáció és az informatika területén „a szabad világban” végbemenő robbanásszerű fejlődéshez és fejlesztésekhez képest nálunk épp a rendszer leáldozása volt napirenden. Következésképpen az elmaradottság mértékét legalább fenntartó tudásgyarapításra sem jutott elégséges forrás, fejlesztési vagy beszerzési kapacitás. Bár nemzetközi összehasonlító adataink nincsenek az elmaradottság – vagy annak ledolgozása – mértékéről, annyi kiderül a kötetből, hogy a szakszolgálat napjainkra létszámánál is tekintélyesebb elsőbbséget finanszírozása tekintetében élvez azokhoz a hazai társzolgálatokhoz képest, amelyeknek a technikai kínálatot, illetve annak információhozadékát biztosítják.

A hírszerzés, illetve a titkosszolgálatok „történeti látószöge” – e kötet alapján is – szolgál megszívlelendő tanulsággal. Noha az éppen regnáló rezsim mindenkoron rányomja jellegéből eredő saját bélyegét erre a társadalmi-politikai alrendszerre is, a hírszerzésnek és a titkosszolgálati ügyködésnek több kortalan, rendszersemleges „antropomorf algoritmus” rögzíthető. Ezek közül az ún. „környezettanulmányozást” csak azért emelem ki példaként, mivel a vonatkozó írások ezt mintegy huszadik századi újdonságként jelzik (Kovács Tamás, illetve Demeter Nóra – Tóth Antal írása). Holott az antik kínai fürkészlet világhírűvé lett atyamestere, Szun-ce klasszikus – és mindmáig el nem évült – titkosszolgálati reguláiban ez immár két és fél ezer évvel ezelőtt nemcsak hogy feltűnik, hanem megkülönböztetett fontossággal bír.² Nem szólva a mediavistákról, akik azonnal közbevetetheték: honfoglalás és kalandozás kori hírszerzésünkben vagy éppen a hozzánk érkező hittérítők beszámolóiban a környezettanulmányozás – különösen a fejedelmi udvar és „környezetének” kikémlése – súlyponti kérdés volt.

Az is általánosítható tanulságként derül ki a kötetből, hogy a szakszolgálati munka legtöbbször „csereszabatos”. Olyan, mint az újkori hadviselés hosszú évszázadaiban a tűzértség volt: ha elfoglalom az ágyúállásokat, a technika – eredeti felvonultatója ellen – ugyanolyan hatékonysággal felhasználható. Talán ez is oka lehet annak, hogy a letűnt rendszer némely szakszolgálati trükkje (?), avagy saját fejlesztésű (?) operatív technikai produktuma (?) megemlíthető ugyan a kötet vége felé, de a mai olvasó még nem tudhatja meg, hogy mi fán termett is az. Azért ennyi hirtelen a kérdőjel, mert miközben az 1988. évi csoportfőnöki zárójelentésben olyan – bevégzett vagy folyamatban lévő –, fedőnévvel ellátott projektek olvashatók, mint „Zeusz”, „Cérna-F”, „Galambdúc”, „Ceresz”, „Minerál-3”, „Tisza-II”, „Futótűz”, „Ipoly” vagy éppen „Fülke”, viszont nincs dekódolva, hogy mit is rejt a megnevezés. A felsorolt ügyletek óta lassan egy negyedszázad telt el, no meg egy rendszercezúra is volt közben. Annyira időtállóak lennének ezek a projektek, más szóval – ugyaninnét idézve –, a mai szakszolgálat elődje annyival „megelőzte korát”, hogy ezek még manapság is a konfidens ügyletek körébe tartoznak?

*

Azt ígértem az elején, hogy egy – történeti értelemben korszakzáró – epizódra még visszatérek. Takács Tibor munkájában olvasható, hogy az Operatív Technikai Csoportfőnökség (III/V. OTCsf) „1989-től (az előző évben érkező felkérésre) a Minisztertanács részére is [...] biztosított bizalmas hangrögzítést”. Ez alighanem utolsó rutinmunkájuk egyike lehetett, s át is siklana felette az olvasói szem, ha az akkori miniszterelnök, Németh Miklós később nem indignálódva emlékezett volna vissza arra, miként fedezte fel – 1989 tavaszán –, hogy saját dolgozószobája is „be van poloskázva”.³ Ezen a ponton a csak köztörténeti ismeretekkel bíró olvasó elkezdheti összerakni a tudható dolgokat, s ahol elakad, ott kérdések fogalmazódnak meg.

- Tudható, hogy addigi kettős pozícionáltságát feladva Grósz Károly 1988 novemberében „csak” MSZMP KB első titkári tisztségét tartotta meg, s a miniszterelnöki posztot átadta Németh Miklósnak.
- Tudható, hogy Németh Miklós egyrészt az előző – Grósz vezette – kormányban miniszterelnök-helyettes volt, de kormányfőként is tagja maradt az MSZMP legfelső irányító testületének, a Politikai Bizottságnak.
- Tudható – a pártállam több évtizedes szervezeti-működési rendjéből –, hogy a titkosszolgálatokat (III. Főcsoportfőnökség) az MSZMP saját szervén, a

Közigazgatási és Adminisztratív Osztályon (KAO) keresztül közvetlenül felügyelte és irányította.

- Tudható, hogy a III. Főcsoportfőnökség élén álló – s e minőségében belügyminiszter-helyettesi tisztséget is viselő – Harangozó Szilvesztert 1989. április végén „érdemei elismerése mellett” nyugdíjazták.
- Kérdés, hogy miért éppen a kormányfői pozícióban történt váltás időszakában érkezett a III/V. OTCsf-hez a felkérés, hogy „a Minisztertanács üléstermébe is telepítsünk hasonló [bizalmas hangrögzítésre alkalmas] rendszert”?
- Kérdés – miután a Minisztertanács ülésterme nem azonos a kormányfő dolgozószobájával –, hogy miként kerültek Németh Miklós kabinetjébe is „poloskák”?
- Kérdés, hogy a kormányfői posztot már nem birtokló MSZMP első titkár, Grósz Károly – az immár nem általa dirigált kormánynak – mintegy „búcsú- és nászajándékként” kérte-e a minisztertanácsi hangrögzítést?
- Kérdés, hogy az OTCsf „önszorgalomból” terjesztette ki a „bizalmas hangrögzítést” – a Minisztertanács üléstermén túl – a kormányfői dolgozószobára is, avagy erre is vonatkozott-e a bizalmas megkeresés?
- Kérdés, hogy van-e bármi összefüggés a miniszterelnök megfigyeltségének (szűk körű) kiderülése, illetve az állambiztonsági miniszterhelyettes és főcsoportfőnök (Harangozó) rövid időn belüli lapátra tétele között?
- Kérdés, hogy – a rapid vezetőcserék ellenére – nem emiatt vesztette-e el a kormányfő bizalmát a titkosszolgálatok iránt, látványosan mellőzve őket az augusztus–szeptemberi osztrák–magyar határnyitás előkészítésében, holott a félszázezernyi keletnémet Magyarországról való kicsempészése – majd kiengedése – „normális esetben” maximális titkosszolgálati támogatást-aktivitást igényelt volna.
- Kérdés – e sorban utolsóként –, hogy a korabeli pártközpont, a Minisztertanács, illetve a Belügyminisztérium Titkársága, a III. Főcsoportfőnökség, valamint a III/V. OTCsf korabeli iratai közül mennyi maradt fenn, s került levéltárakba, hogy az utókori feltárás révén a fentebbi kérdésekre – vagy legalább azok egy részére – válaszolni lehessen.

A tudható dolgok sorra vételéből akkor lesz feltárt történeti ismeret, ha a hozzájuk társítható vélelem-kombináció források révén megerősíthető, elvethető, avagy más konklúzióra kínál alkalmat.

A jelenlegi tanulmánykötetnek kettős haszna van: egyfelől bepillantást enged egymást követő korszakok/rendszerek titkosszolgálati működésének főbb jellemzőibe, illetve – a szerzők választotta különböző résztematikákban – mélyfúrás-metszetek hozadéka is olvasható. Másfelől arra is rávilágít, hogy hol vannak még felfedezni-feltárni való terra incogniták. Ha ezt a jelen kötet anyagával kívánám szemléltetni, akkor meglehetősen mereven válik el egymástól a kötetben „a hosszú 19. század”, illetve „a rövid 20. század”. Az előbbit illetően – amikor még a „humán hírszerzés” volt meghatározó – egy, az idők során megrongálódott „klasszikus” Munkácsy Mihály- vagy Szinyei Merse-képet említhetnék, ahol a hiányzó részek jórészt a forráspusztulások miatt nem rekonstruálhatók. A Horthy-korszak egy vakfoltokkal teli, töredezett mozaikra emlékeztet, ahol több részlet restaurálása már elkezdődött, s csupán idő kérdése, hogy mikor végezhető el a vakfoltok feltárása-helyreállítása. Az államszocializmus időszakának történeti képe, illetve a kötetben itt előtérbe kerülő operatív technikai részleg panorámája teljesen más szerkezetű. Egy döbbenetesen vastag képkeret jellemzői – több tanulmány egymást részben átfedő leírásai révén – aprólékosan ismerhetők: mindenekelőtt a részleg szervezeti, jogszabályi peremfeltételei, illetve annak változásai jelennek meg a lapokon. De egyelőre alig egy-két fűszál, illetve szablyacsonk látható az alighanem nagyon is mozgalmas „csatatéren”, a képmezőben, amelyet az említett – időközben többször átszerkesztett-átfestett – „keret” körülölel. A tényleges tevékenységről, az operatív technika működésbeni hasznosulásáról és annak vélhetően gazdag titkosszolgálat-történeti hozadékaról – egyelőre – csak morzsák, elmosódott kontúrok sejlenek. Egy hasonlattal élve: bár a kötetben nincs szó róla, de mintha a titkosszolgálatok technika-, illetve működéstörténete megállt volna a híres második

világháborús *Enigma* feltörésénél. S még valami, ugyancsak az *Enigma* kapcsán: az aktuális hadviselési szükségletként megejtett kódfeltörésnek önmagán jóval túlmutató hozadéka volt a mai értelemben felfogott számítógépek működési elvének – kombinatorikai algoritmusának – és technológiai megvalósíthatóságának a „feltalálása”. Van rá példa, hogy miként hat / miként csatolható vissza az operatív technika innovációja adott esetben a tágabb civilizáció-történetre. Ezt a kérdést a jelenlegi kötetre vonatkoztatva: nagy előrelépés történt e titkosszolgálati részleg történeti feltárásának elindítása és magalapozása tekintetében. Így az egyben kiindulópontja is a további – feltétlenül folytatandó – kutatásoknak.

¹ Márfi Attila: Beszámoló a „Kémek, ügynökök, besúgók” c. szombathelyi konferenciáról. *Levéltári Szemle*, 2011. 3. sz. 83–84.

² Szun-ce: *A hadviselés törvényei*. (Fordította: Tőkei Ferenc.) Budapest, Balassi Kiadó, 1995.

³ Gyarmati György: „Nem kár értük”. Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon, 1989-ben. In *Állambiztonság és rendszerváltás*. Szerkesztette: Okváth Imre. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan Kiadó, 2010. 35–61.